

[Szemle]

Az énkép nélküli ember

Dobozi Eszter: *Sánta Kata*

Dobozi Eszter új regénye címének első – elvi – dekódolási lehetőségeit csak a közel háromszáz oldalas kötet vége felé, a kétszázötvenkilencediken kapja meg az olvasó: e szerint Sánta Kata egy mitikus csillaglány, ismertebb nevén a Szíriusz, a téli égbolt legfényesebb csillaga. Amely (aki) egyes magyar csillagmondák szerint az Orion csillagkép, más nevén a Kaszások után igyekszik, ételt (vizet) víve a kaszálóknak: de belelép az egyik elejtett kaszába, és emiatt sántikálva bukdácsol mögöttük. Más helyütt Étekgónak, Szilkehordónak is nevezi a népnyelv a Szíriuszt, sőt, Pilának is. Merthogy, idézzünk némi szaktudományi magyarázatot is, fölöttünk a Sirius még deleléskor is közel áll a látóhatárhoz, ezért a légköri nyugtalanság folytán feltűnően pislog, ingadozik a fénye (szcintilláció!), és ez a jelenség kelti a sántítás képzetét – vagyis a pislogását. Ahogy, például Kiskunhalason, magyarázzák e fényingadozást: „mert ujan billegve mén az égön, mintha sántítana”. Avagy, amiként másutt, például Biharban gondolják: Sánta Kata, „amikor még nem volt sánta, összeszedte a csirkéit a kotlóssal együtt, és felvitte az égre, hogy az égi búzamezőkön legeljenek. Így keletkezett a Fiastyúk.” A könyv hőse, a hatvan éven túli Olga, kaotikus, pontosan megfogalmazhatatlan célúvá bonyolódó utazásának egyik napján, testileg-lelkileg kimerülve, pszichiátriai értelemben is betegen, egy folyóparti bokrosban tölti az éjszakát. Ott és akkor figyel föl az égen pislogó csillagra, s fohászodik hozzá segítségért.

De a kötetcímé némesült csillagtörténet, Sánta Kata égi meséje, e név vagy a Szíriusz akármelyik neve s a mese, a róla szóló bármelyik, önmagában kevés jelképi erejű a hősnő és Sánta Kata viszonyát megfejteni akaró olvasó

MAGYAR NAPLÓ,
2011

számára. Olga maga sem tudja, miért jut eszébe a csillagmítosz: valójában

nem is a Szíriuszt látja, láthatja ott fektében (amelyet, megint másik nevén a Sántalányt, akár egy újabb népvén Zúzmaracsillagnak is nevezhetett volna az író): csak egy fénylő csillagot a sötét égen. Sánta Kata, tisztázza magában a hősnő is, csak azért jut eszébe, mert a névhez – s a csillagnézéshez, a meséléshez – valamikor, gyermekkorában egy meleg, óvó, támogatóan erős felnőttkéz is tartozott: „ha becsukta a szemét, látta magát mint apró gyermeket. Érezni vélte a bizalommal teljes melegséget, amely mintha egy óriás tenyérből folyt volna át az övébe.” Ezt a támaszt vágyja tehát az összetört, minden biztonságérzetét elveszítő asszony, az utazó, ezt a többet meg nem tapasztalható biztonságot: s az eltűnt kéz oltalma helyett a soha el nem tűnő csillagok metafizikai ölelését remélné: „Segíts meg, Sánta Kata – sóhajtott bele a fűzfavesszők és levelek szövedékébe”, és „mielőtt végleg rátelepült volna az álom, még egyszer megkereste a remegő fényű csillagot”. A cím ezért talán csak annyi metaforikus értelmezést visel el, hogy ez az égi botladozás egy biztonságát veszített földi asszony ingatag személyiségének visszfénye lehet. Egy útra kelő s folyton eltévedő, folyton botladozó, célt kereső földi sántalányé.

A Sánta Kata címet kapott regény tehát mindenekelőtt a hősnő, Olga utazásának története. Ha úgy tetszik, *utazási regény*.

Egy valóságos, már-már tragédiába torokló, rövidnek induló, szándékolt, azonban szinte krimiszzerűen összekuszálódott cselekményű, elhúzódó négy nap eseménytörténete: amely a pszichiátriai osztályon végződik, s amíg tart, évtizedek emlékeit ássa elő s gondoltatja végig újra és újra az egyre ma-

[114]

HITEL

gatehetetlenebb főhőssel. E nem ritka regényműfaj közismert, nagy címeit persze fölösleges az irodalomtörténetből előszólítani, Kerouac vagy Semprun híres útra kelőit is például csak Olga utazásának országúti körülményei, a távolság legyűrésének buszozós, kutyagolós módja vagy, utóbbi szerző esetében, a négy napba sűrített életemlékek idézik föl. E regénystruktúra, ábrázolási mód irodalmi gyakorisága, az efféle időkeverésnek példák tucatjaival igazolható szépírói kedveltsége viszont nem cáfolja, hogy Dobozsi Eszter különös regényét tartja kezében az olvasó. Prózatechnikai módszere, fikciós eljárása eddigi prózai életművéből csak annyiban ismerős, amennyiben ez a lélekfagató módszer – akár az előző regény, a 2008-as *Túl a rákbarakkon* esetében – most is a látható felületek alól húz elő személyiségjellemző mozzanatokot, ír (vagy írat le más szereplővel) régen elfelejtett érzéseket, gondolatokat, idéz (vagy idéztet föl) régóta nem használt szavakat, próbál értelmezni valahai döntéseket, állításokat, reakciókat).

Különösnek elsősorban azért, amiatt tartható a regény, mert ez a hősnő, Olga, a centrális szerepű utazás végére sem lesz jobb, sem rosszabb, sem érettebb, sem okosabb, sem bölcsőbb, mint korábban volt: csak meggyötörtebb. A mű zárata sem biztat sok reménnyel: Olga némán, zárt szemekkel, talán a teljes és végleges öntudatvesztésben fekszik a kórházi ágyon. A „megbolydult asszonynak” csak a keze mozdult valami „legyintésfelé”. Az utazás során képzeletben újraélt, virtuálisan megjelenő évtizedek bizonytalan okú és célú életeseeményei alig-alig fedték föl előtte valódi értelmüket: s Olga épp úgy nincs tisztában önmagával és a körülötte levő világgal, mint a testét-lelkét kimerítő utazás előtt. Olga eszmény- és énkép nélküli ember: valójában antihős.

Pedig az író ezzel az utazással fölkínálja Olgának a személyiség átalakulásnak, érésének, a *nevelődésnek* a lehetőségét: hőse azonban nem képes élni ezzel a lehetőséggel. Alkalmatlan rá. Olgának nincsenek a múltjával, az utazást megelőző életével kapcsolatos értelmező felismerései. De nemcsak azokra az elmúlt és zűr-

zavaros évekre vonatkozóan képtelen a hiányérzete, a bizonytalansága, a rengeteg tisztázatlanság, az érzékek és érzelmek teljes káoszának fogalmi meghatározására. Azaz a megnevezésre: általa az élmény birtokbavételére. Az út, a regény jelen idejében egy határ menti faluból indul, ahol Olga most lakik. Több mint egy évtizede – valamikor tehát az ezredforduló táján – elvált tőle, mert Olga megcsalta, Kisbéla, az úri család némiképp már elfajzott sarja. A rá eső vagyronrészt Olga sikertelen vállalkozásokba fektetve már majdnem mind elvesztette. Utolsó ötletként – Karolina ösztönzésére – egy kis faluban szeretett volna, főképp külföldieknek, egy leromlott épület rendbetételével, turisztaszállót kialakítani. A kivitelezés pont olyan sikertelen lett, mint amilyenek a megelőző vállalkozásai voltak. Elkeseredett magányából indul az útra, hogy elmenjen fiatalasszony-kori városába, a házba, amelynek elismerten ügyes irányítója volt, ahol emlékei szerint szeretett élni – s amit az út végén, hiszen lebontották, már sehol sem talál. Az utazás friss élményei, a látott társadalmi szituációk, létformák felkavarják, megrendítik ugyan, hiszen ez a most megtapasztalt, a maga mindig is ismert és élt életnívóját messze alulmúló országúti világ megdöbbenően idegen és igénytelen, taszító számára. Ám az utazás várortermei, kocsmái, illemhelyei, mosdói, a mocskos vonatok, az izzadságszagú, tömött buszok, a piszkos, kéregető gyerekek sündörgése, az elhagyott, koszos folyópart, a gyanúsan foltos presszópoharak, a pusztuló, kiháló falvak, üres iskolák, templomok, a valami miatt – sztrájk, késve érkezés – folyton lekéssett buszok, kimaradó vonatok okozta kavarodás, vagyis a féláljultságban vagy -álomban szeme elé tornyosuló jelenetek jószerivel csak a testi viszolygás, undor tiltakozó gesztusait váltják ki belőle. Legföljebb valami felkavaró érzést, valami traumás sokkot hagynak még maguk után. Az ismeretlen falu papja vesztett templomában „fájdalommal vegyes gyönyört”, afféle „eksztatikus élményt” él át: de amit „nem tudott megnevezni”, leírni, kimondani. Minden élmény „szavak nélkül fogant meg benne”. Nem volt ez istenélmény, mert, ezt anyósa állította, Olga „nem ismert se Istent, se embert”. De

[Szemle]

hogy miféle érzelem ütötte, rázkódtatta meg Olgát, annak megfejtéséhez „nagyobb szellemi befektetés” szükségeltett volna. Rendszerbe állítani a látottakat, közöttük összefüggéseket keresni és találni, az utazás során észlelt társadalomképet leírni, a tapasztalatait megfogalmazni Olga nem volt képes.

Dobozi Eszter regényhőse nem tud „elbajlódni szavakkal, fogalomfélékkel”.

Az utazás egyetlen tartós, ám negatív érzelmi hozadéka, hogy a „belső látása” élesebbé vált: de az utazó most is „híján van a kifejezéseknek”, hasznosítani ezekből az élményekből semmit sem tud.

Olgának a „heuréka” élménye helyett legfőljebb „hányingere” támad.

Utazása egy kudarcos sorstörténet újra-élése: önismeret híján az okok értelmezése, értése nélkül. Önképe az út végére sem tisztább, mint megelőzően, mint bármikor élete során. Tanulsága, üzenenivalója, személyiségformáló ereje ennek az utazásának – mint az ember önértékre ébredése, önmagára ismerése alkalmának – jószerivel nincs. A lebontott ház, az eltűnt, régi élete jelképeként látni remélt épület hiánya akkora pszichés ütést mér rá, hogy bomlott aggyal nekiesik egy ártatlan embernek: de Olga, magyarázza utólag a barátnő, Karolina, „nem az az analitikus elme, aki hajlandóságot érezne efféle kérdések szisztematikus végiggondolására”. Olga ösztönlény: hogy miért teszi, amit tesz, általában is, arra tőle feleletet nem várhat senki. Mire a végére ér, utazása célját is elfeledte: „az út, amely idáig vezetett, ahol az élete legnagyobb része eltelt, feldúlta és végtelenül elgyöngítette. S amíg jött, mintha célját is tévesztette volna. Már végképp nem tudta fölidézni, miért is indult el. Mit keres itt, azon a helyen, ahol minden olyan, mintha az ő rossz sorsának a tanúja volna”. Hogy „önsorsrontó” élete volt, fogalmi szinten nem jelenik meg a tudatában: hiányainak listáját aligha volna képes állítani.

Ennek az *anti-nevelődési regénynek* az asszonyhőse csupán annak belátásig jut el: az új élmények „sajgása” és szorongása” csak az „úrrézetet” erősíti benne: s még ez

a fogalom sem az övé, még ezt is kölcsönkapja.

Kölcsönkapja – Karolinától.

A történetnek ugyanis másik hőse is van, a barátnő: akinek az író nő gyakorta átadja az elbeszélés feladatát.

Karolina ott áll a „nem elég intelligens”, „koncentrációs problémákkal küzdő”, „egykedvű” és „szenvtelen” Olga mellett, s egyben Olga és az író között. Dobozi Eszter elbeszélte történetében Karolina sűrűn átveszi e rá testált feladatot, és információival kitölti a mese fehér foltjait. Olga így két elbeszélő teremtménye: személyiségének legfőbb jellemzőit Karolina fedi fel, Karolináról viszont az elbeszélő író ad nem feltétlenül szimpatikus háttér-információkat, miközben az Olgáról készült képet a maga tapasztalatainak látszó ismereteivel is árnyalja. Három nő a regényben, akik a regénytörténet szerint ismerik egymást, de a szerző akaratából csak ketten, Olga és Karolina közvetlenül. S a háttérben, társadalmi közegként, még két nő: egy erős akaratú, vakon párthű, kommunista anya meg egy menyének származását, családi viszonyait lenéző, megvető, úri származású, megalázások sorát családjával együtt elviselni kénytelen, de rideg és szeretetképtelen anyós. S a két társadalmi réteg, a két politikai-ideológiai irány, kétfajta múlt és szokásrendszer, kétfajta gondolkodási, életismereti metódus, e két, egymással szembenálló világrész ütközési pontján Olga: aki ennek az összeszikrázásnak még a villámain sem képes meglátni.

Ennek az írói kettős beszédnek kétféle – legalább kétféle – magyarázatát vélhetjük.

Egyfelől prózatechnikai eljárásként említhetjük: az elbeszélte szöveg mintha egy kihallgatott kávéházi beszélgetés, Karolina és Olga presszós csevegése mint véletlen regényszülő esemény nyomán és okán születne meg. Az író hall egy történetet, amelyet maga is elmond, beépítve a mesébe a történetbeli elbeszélő alakját, a mesélés körülményeit is. Másfelől az Olga és a szerzői elbeszélő közé iktatott narrátor a történetbeli barátnő szerepkörében alaposabb, tisztább értelmezését adhatja azoknak az események-

nek, külső és belső történéseknek, amelyekre Olga, több szituációban említett intellektuális alkalmatlansága folytán, képtelen.

Hogy erre a közvetítő szerepre mekkora szükség van, azt az író teljesen egyértelművé teszi. Ugyanis a Karolánál jóval fiatalabb Olga esetleges, olykor logikátlan, olykor önző, máskor értelmetlennek tetsző, gyakorta magamutogató, rongyrázó, nagyzó, egészében mindig zavaros életvitelének ő, Karolina adja meg a főképp a személyiség intellektuális alkalmatlanságában rejlő magyarázatát. E szerint Olga sorstörténete nem azt példázza, miként fakítja ki a körülmények hatalma a jobb sorsra érdemes ember életvágját; téríti másfelé társadalmi beilleszkedésének vagy épp szembenállásnak elképzelt irányát; miképpen teszi valakinek akarata ellenére kudarcokkal szabdalttá, végeredményében üressé és értelmetlenné az életét ebben az olvasók által is ismert, társadalmi és politikai átalakulásokkal telített utóbbi fél évszázadban.

Dobozi Eszter azt az irodalomban ritkán megfestett emberalakot, nőalakot rajzoltatja meg Karolinával, akinek sikerélménye legföljebb csak pedáns, de abban is magamutogató háziasszonyként lehetett; de aki még e szerep elvesztését sem volt képes ok-okozati összefüggésében látni. Akinek csak méltatlankodásai, értetlenkedései, sértettségei, csak – feltételezett – kérdései vannak: válaszai soha. A „saját életét élte”, vagy másét? „Övé volt ez az élet?” Boldogság volt asszonykora harminc éve, vagy ellenkezőleg: „mindennek megrontása”? A kérdéseket sem Olga teszi föl magának: azokat Karolina sugallja. Olga történelmen és társadalmon kívüli, önérdekelvű személyiség, aki nemcsak e több mint fél évszázad megélt történelmének forgásirányát nem volt képes felfogni, de személyes sikertelenségeinek a jellemében, alkatában levő okait sem tudta megérteni. Karolina szerint Olga ráadásul az a múlttudat nélküli ember, akit a jelenben sem érdekel soha semmi. Sem ifjan, sem öregen: ezzel az intellektuális alkattal indult az életnek. Még lánykorában a kisvárosból jóval rangosabb helyre, a fővárosba kerülve, bár eredetileg

színésznői ambíciókat táplált, „se a színházi, se a moziműsor” nem vonzotta. „Nem érintette meg” – a hetvenes évekről van szó – az egyetemi színpad „egyik-másik merész vállalkozásként ható kísérlete”. „Nem érintették meg az irodalmi estek, amelyek heves vitákat váltottak ki. Mit sem tudott az irodalom és a politika botrányos ütközeteiről. Nem látogatta a kiállítótermeket. Nem olvasott. Se napilap, se folyóirat, se könyv nem került a kezébe azóta, hogy leérettségizett... Olgának ahogyan nem voltak vonzalmi, hovatovább nem talált olyan jelenségre sem, amely uszította volna. Mindent egykedvűen, szenttelenül fogadott.” Olgának, így Karolina, soha „nem volt belső iránytűje”. (A szerző, vonzó tapintattal, óvakodik attól, hogy bensőből vezérelt vezérről beszéljen.) „Beszűkült tudata” nem csupán Olga pszichés összeomlásainak következménye: alkati alapvonása. Azt sem érti, hogy amikor – titkárnóként dolgozva – megegyezés szerint „időnként információkat szolgáltat” annak a férfinak, aki erre megkérte, voltaképpen besúgóvá lesz; s persze azt sem érzékeli, amikor ez a feladata zökkenőmentesen megszűnik. Hogy közben a férje, a nagy nevű, nagy múltú család fia, szintén besúgásból építi külföldi karrierjét, s hozza a pénzt: ugyancsak ismeretlen mozzanat előtte. Hogy utazása első napján rácsodálkozik a körötte viruló fűre, fára, virágokra; hogy majd látja a piszkot, kopottságot, szegénységet, érzi a bűzt, és viszolyog az idegenek érintésétől: társadalmi ráismerésnek kevés.

Nem az a különös Dobozi Eszter hősnőjében, hogy talán végleges pszichés elborulása előtt megérez valamit élete látható és rejtett rétegeinek drámai összekuszálódásából, a felszín és a mély egymásba kavarodásából, vélt és valós életértékek összecsapódásából; hanem hogy „együgyűbb” annál, hogysen bármily halvány ráeszmélésének tétje legyen. Hogy következtetni tudjon. Olga „öszönös lény”: „Ha cselekszik, nem meggondolásból cselekszik, hanem érzékei, érzelmei, ösztönei által vezetve.”

Nem azért furcsa és együgyűségében is izgalmas ez a regényalak, mert későn esz-

[Szemle]

mél: hanem mert valójában nem is eszmél. Olga fölött észrevétlenül suhannak, zúgnak, csattognak el az évek: a történelem. A megfogalmazás híjával maradó érzelmek csak „kavargó kételyek és kétségek” maradnak: „strukturált mondatokban mindez nem jelenik meg a tudatában”.

A jelen és a múlt, az utazás és az emlékezés egymásba fonódó szintjei-szálai sűrű, szövedékes, olykor talán túlrészletezett történetmondásban alakulnak regénycselekménynyé: néhány hangsúlyosan elhelyezett sorsmozzanattal. Ezekből kirakható az elmúlt évtizedek társadalmi alakulásnak puzzle-képe is: Dobosi Eszter, a szerzői elbeszélő, néhány képdarabot úgy nyújt át, hogy azzal mintha valamiféle magatartásmentesség, mégis valamiféle társadalmi magyarázat, valami külső ok lehetőségét kínálná fel szerencsétlen hősenek; ám Karolina, a választott narrátor, epés vagy csak zsigerekig hatóan éles elemzéseit ezt a lehetőséget rendre és azonmód meg is semmisítik. Említsük meg példaként az egyik ilyen hangsúlyos sorsszituációt: Olga származása, családja, az ismert otthoni légkör sajátos politikai színezete. Amely, ha a hősnő „elméledőbb, a kimondott szavak mögöttire érzékeny vagy akár csak a valóság iránt fogékony, némi társadalmi tapasztalattal bíró”, megelőlegezte volna az úri családba bekerülő Olgának a „világok összeegyeztethetlenségének” tudatát annak minden következményével. Olga apja, Varga, „suszterinasból” lett agitátor, vonakodó parasztokat bármi áron meggyőzni küldött: az apa e dicstelen szerepéről, azt soha dicstelennem nem is gondolva, sohasem beszélt a Varga család. Olga csak annyit tudott: apja kocsmáros. Tsz-elnök időszaka s az „odáig vezető út” úgyszintén ismeretlen volt előtte. Tehát az sem volt világos, miért harapja egymást a két rokonságba került família. Miért nevezi anyja a nép ellenségének lánya új családját, Lénárdfalvyékat; hogy azok miért reakciósak, sovénok, miért titulálja remegő indulattal, a rosszuléltig fajuló dühvel osztályidegenek, népnýúzóknak, vérszívónak, kizsákmányolóknak őket? Hogy apja mit keresett 1968. augusztus 21-én Csehszlovákiá-

ban, a kelletlen kényszernek semmi jelét nem adva, ellenkezőleg, lelkes magabiztossággal vállalva a feladatot, nem magyarázta el Olgának senki, magától pedig nem jött rá. Hogy szülei a kommunizmus vadul elkötelezett mozgalmárai, dühödtt pártkatonák voltak: Olgával csak későn s akkor is hiábavalóan próbálta megértetni Karolina. Ez az otthoni, családi tudatlanságban hagyottság meg a múlt iránti eredendő, a Varga családban általános, amnéziás közöny talán, az elbeszélő író szerint, valamelyest menthetné Olga meghökkentő tudatlanságát, a politika, egyáltalán a társadalmi mozgásokkal szembeni érdektelenségét, „múltnélküliségét” – ha Karolina rá nem rivallna: „nem lett mindenki rákosista pusztá félelemből”.

A regénydramaturgia szerint tehát mindez s a többi életmozzanat az utazás kálváriás négy napja során csak eseményszinten bukkan föl Olga meggyötört agyában: az értelmező magyarázatot mindig Karolina fűzi hozzá. A barát nő, akinek ez a mindig elemző magatartása erősen megítélő! Inkább távolságtartó, mintsem bensőséges, főképp kritizáló s kevésbé szerető! De úgy vélhetjük, hogy a szerző talán épp azért mondhatja ki a legsúlyosabb szavakat Olga ellen a nem igazán rokonszenves (úttörővezetőből hit-tantanárnővé avanszált) Karolinával, hogy, ennek ellentétes hatásaként, némi rokonszenvet ébresszen az olvasóban a saját tehetlenségébe, alkalmatlanságába csak belebe- tegedni tudó Olga iránt.

Mintha a szerző jobban kedvelné Olgát, mint másik teremtett hőse, a szívbeli barát nő. Adott egy még a saját életét megérteni is képtelen, amolyan eseményeken kívüli, a maga szerencsétlenségtudatát ápolgató, társadalmi áldozatnak azonban aligha nevezhető ember, Olga. S adott mellette egy másik, aki viszont mindenben ellentéte: fölényes, megítélő józanságával, praktikus intelligenciájával, életirányítási finesszességével, ügyes túlélőtechnikájával semmivel sem szimpatikusabb, mint amaz a maga tehetlenségével: íme a szerzői igazságszolgáltatás.

Számos mozzanat utal még rá a könyvben, hogy a szerzői elbeszélő és az Olga

élettörténetét elmesélő narrátor mintha egymás felvilágosításával, egymás meggyőzésével próbálnák megfesteni a regényhős portréját: köréje rajzolva a jelenkor magyar társadalmának tipikus élethelyzeteket, modellfigurákat, a változások jellemző ideológiai mozgatóit.

Mintha ez a dualitás, ez a belső párbeszéd, a megkettőzött szerző, a jól érzékelhető dialogicitás az írónak azt az igyekezetét szolgálná, amellyel kimondhatóvá válna: vannak önsorsukat a jó vagy rossz külső körülményektől függetlenül vezérelni, értelmesen formálni, azt irányításuk alatt tartani, a maguk társadalmi szerepét, a maguk önértékét helyesen látni képtelen embertípusok.

De a félresiklott életek akkor is lehetnek megrendítőek, ha alanyaik elsősorban önnön alkalmatlanságuk, talán épp butaságuk áldozatai. Dobozi Eszter pergően bonyolított, jó ritmusú, meggyőzően árnyalt jelenkori társadalomképet is fölépítő regényének legfőbb vonzerejét ebben a kivételesen mély, gazdag eszköztárú jellemalkotásban, a hiteles alakteremtésben véljük fölfedezni. Mert, mondja az író, bár Olga olyan, amilyen: „mindazonáltal mégis csak fáj benne, ami fájhat. Annál inkább sajog, lüktet, nyilall, minél kevésbé tudatosan átélt élményből fakad: a gyötremem, ha gyötremem.”

CS. NAGY IBOLYA

Cs. NAGY IBOLYA (1946) Debrecenben élő irodalomtörténész. A Debreceni Egyetemi Kiadó volt vezetője.